Knihovna Národního muzea

VZOROVÁ METODIKA PRO VYUŽITÍ PROVENIENČNÍ DATABÁZE K IDENTIFIKACI ODCIZENÝCH KNIH PRO POLICII A VYŠETŘOVACÍ ORGÁNY

PhDr. Petr Mašek, PhDr. Richard Šípek, Ph.D.

Metodika vznikla v rámci řešení projektu programu NAKI: „PROVENIO: Metodika výzkumu knižních provenienc“ (DF12P01OVV023)

http://www.provenio.net/ 11. 12. 2015

Obsah

I. ÚVOD 3

II. POPIS JEDNOTLIVÝCH DRUHŮ PROVENINENČNÍCH OZNAČENÍ 4

1. Rukopisný zápis 4

a) rukopisné exlibris 4

b) rukopisná dedikace 5

1. Supralibros 6

2. Grafické exlibris 8

3. Razítko 9

4. Štítek, signatura 9

5. Další formy označení provenience 10

III. DOPORUČENÝ POSTUP PŘI NÁLEZU KNIH U OSOB PODEZŘELÝCH Z JEJICH KRÁDEŽE 10

1. Rekognoskace zabavených /zcizených) knih 11

IV. PŘEHLED MÍST, NA NICHŽ SE PROVENIENČNÍ ZNAČKY A STOPY VYSKYTUJÍ NEJČASTĚJI 12

V. INFORMACE, KTERÉ JE TŘEBA SDĚLIT KONTAKTOVANÉMU ODBORNÍKOVI 13

VI. SOUPIS INSTITUCÍ, KTERÉ LZE PŘI NALEZENÍ PODEZŘELÝCH KNIH KONTAKTOVAT 14

VII. DATABÁZE VLASTNÍKŮ KNIH „PROVENIO“ 15

VIII. ZÁVĚREČNÁ POZNÁMKA 18

I. ÚVOD

Kniha bývala odedávna zvláštním druhem majetku. Ke knize měli lidé vždy poněkud odlišný, hlubší a intimnější vztah než k jiným předmětům. Knihy patřily a patří dodnes paradoxně k předmětům nejpůjčovanějším. Z těchto důvodů se lidé vždy snažili dát své majetnictví knihy najevo, udržet o něm vědomí v prostoru i čase. Snažili se tak chránit knihu před zlodějem či upozorňovat nesvědomitého vypůjčitele, komu by měl knihu vrátit. Díky tomu některé knihy ještě po staletích sdělují světu jméno dávného majitele a čtenáře.

Výzkum knižní provenience, tedy jednak totožnosti a případné posloupnosti majitelů knih či celých knižních sbírek, představuje relativně mladou disciplínu, která předmětem svého zkoumání a metodologií a metodikou přímo zapadá do oboru knižní kultury či knihovědy s významnými přesahy do dalších oborů, především do pomocných věd historických. Tato metodika se ve své podstatě vrací ke kořenům provenienčního výzkumu a k prapříčinám jeho vzniku a rozvoje, kterými byla naléhavá potřeba identifikovat původní vlastníky především uměleckých děl zcizených v průběhu druhé světové války nacistickým Německem a pokusit se – pokud válku přežili – vrátit jim zpět zcizená díla. To, že se jedná o proces, který není ani zdaleka u konce, ukázala bohatá umělecká sbírka Cornelia Gurlitta pocházející z konfiskací židovského majetku. Shromáždil ji Gurlittův otec během druhé světové války a v Gurlittově mnichovském bytě byla objevena teprve v roce 2012. Z tohoto hlediska rozumí provenienčnímu výzkumu např. iniciativa a databáze uměleckých děl *Provenance in the World War II Era, 1933-1945*[1] při washingtonském *Smithsonian* či *International Foundation for Art Research.*[2] Proto i v oblasti historických i moderních knižních fondů sloužil provenienční výzkum často také k identifikaci původního majitele knihy, která byla zcizena a znovu nalezena se zdánlivě přetrženou vazbou na původního majitele. V takových chvílích vstupuje do hry provenienční průzkum konkrétního zcizeného svazku soustředěný nejen na knihu samotnou, ale také na externí zdroje informací o provenienci.

Jelikož v České republice po druhé světové válce chyběla podobná iniciativa, která by se zabývala metodologií a metodikou provenienčního výzkumu uměleckých a knižních sbírek, odrazil se tento hendikep také v poněkud opožděném nástupu zájmu o tuto problematiku.

Od svého začátku v roce 2012 se projekt „PROVENIO: Metodika výzkumu knižních provenienci“ snaží v této oblasti dosáhnout určité standardizace a tak říkajíc metodologické osvěty. Řešitelé projektu úzce spolupracují především s konsorciem CERL (Consortium of

[1] *Smitsonian. Provenance in the World War II Era, 1933-1945* [online]. Washington, D. C. [cit. 2015-11-06]. Dostupné z: http://provenance.si.edu/jsp/provenance_main.aspx

[2] *International Foundation for Art Research. Provenance Guide* [online]. New York [cit. 2015-11-06].

European Research Libraries). Od roku 2015 se jeden z řešitelů účastní jednání užšího výboru pro přípravu mezinárodních standardů pro evidenci provenienčních záznamů.

V roce 2014 se podařilo řešitelům obhájit první certifikovanou metodiku „Metodika evidence a knižní provenience a vlastníků knih“, která představuje metodologická doporučení pro katalogizaci konkrétních provenienčních záznamů v knize/knihách ve standardním prostředí formátu MARC21 a pro evidenci vlastníků knih spolu s důležitými údaji o jeho životě či historii, podobě jeho knih/knihovny, a nejčastějších provenienčních značkách konkrétního vlastníka.

Cílem této metodiky je poskytnout základní poučení o tom, co jsou to vlastně provenienční záznamy, jak postupovat při identifikaci majitele konkrétní knihy v případě, že existuje důvodné podezření, že kniha byla zcizena původnímu majiteli. A současně vysvětlit, jak lze při identifikaci původního vlastníka knih využít služeb online databáze PROVENIO, která vznikla jako vedlejší výstup projektu PROVENIO. Metodika je určena především osobám, které se aktivně účastní procesu akvizice a kontroly knih od soukromých osob, antikvářům, knihovníkům, kriminalistům a dalším.

II. POPIS JEDNOTLIVÝCH DRUHŮ PROVENINENČNÍCH OZNAČENÍ

1. Rukopisný zápis

a) rukopisné exlibris

Rukopisné exlibris je pravděpodobně historicky nejstarší formou majetnického označení. Středověcí čtenáři označovali své kodexy vpisky "Iste liber est / pertinet...", "Catalogo inscriptus ..." apod. Rukopisné exlibris se udrželo jako forma majetnického označení po celá staletí, prakticky až dodnes.

Postupem času se ustalovaly uvozovací formy rukopisného exlibris v latině, jako "Ex bibliotheca ..." nebo "Ex libris ...". Druhá formulace pak přešla do běžného jazyka jako symbol majetnického označení knihy v knize. Během věků se zažilo pravidlo, že vpisek má ctít jazyk knihy. Toto pravidlo bývalo vesměs dodržováno, a tak na knihách latinských nalezneme vpisky v latině, v německých v němčině, v českých v češtině. V křimické lobkowiczké sbírce se nacházejí dokonce ruské knihy, v nichž je jméno Františka Zdeňka z Lobkowicz psáno azbukou. Rukopisná exlibris bývají někdy velmi dlouhá, vypočítávají tituly a úřady svého majitele, jeho statky apod., někdy také poněkud zašifrovaná. Místo jména nalezneme jen několik propletených písmen, která se mnohdy velmi těžko identifikují.

Výhodou je, je-li vpisek datován, protože potom je mnohem snazší jméno konkrétního majitele rozluštit. Mnohdy bývají majetnické vpisky doplněny i o další zajímavé údaje, např. o místo, kde byla kniha zakoupena, popřípadě za jakou cenu. Na ukázku lze uvést vpisek hraběte Václava Lažanského ze 17. století: *"Tato kniha byla zakoupena v Benatkach za dva a dvacet dukatu Benadyanskych..."* Nejčastějšími místy, kde lze vpisky nalézt, jsou přídeští, předsádky nebo titulní listy (u rukopisů a prvotisků bez titulního listu přirozeně na prvním foliu, stejně jako u tisků defektních, kde titulní list chybí). Na titulním listu bývalo využíváno prázdných horních či dolních okrajů nebo se vpisky vkomponovávaly do nepotištěných míst mezi text titulního listu. Zcela výjimečně nalezneme vpisky na dalších stranách v knize, na rubu titulního listu nebo vzadu, na samém konci díla či na zadním přídeští. Někdy používal majitel místo svého jména, či jako jeho doplnění, zvláštního hesla, Například Oldřich z Eggenbergu vpisoval do svých knih heslo *„Homines sumus"*.

b) rukopisná dedikace

Zvláštní formou rukopisného zápisu je vpisek dedikační, jehož autorem je dárce. Častými dárci jsou přirozeně autoři knihy, kteří knihu někomu věnují: buď jako výraz přátelství nebo jako výraz úcty k vznešené, vážené nebo jen bohaté či mocné osobnosti. Dedikačními autorskými vpisky jsou často označována vědecká díla. Známým, často dedikovaným dílem je například „Astronomiae instauratae mechanica" z roku 1598, které jeho autor, Tycho de Brahe, s osobními vpisky věnoval významným českým aristokratům, například Janu Zajíci z Házmburka nebo Oldřichovi Pruskovskému.

Přechodovou variantou mezi dedikací a exlibris je rukopisné exlibris – *ex dono*. Jeho autorem byl aktuální majitel knihy, ale poznámka samotná zaznamenává identitu dárce, případně datum a okolnosti darování. Poznámka *ex dono* má nejčastěji podobu *„Ex dono…“* se jménem dárce v genitivu. Mohou se však objevovat i další varianty, např. *„Ex liberalitate…“*, *„Ex munificentia …“* či *„Dono dedit…“* , podobně jako v dedikacích.

Rukopisný zápis bývá ve knihách nezřídka odstraněn nebo znečitelněn; a to buď vymazáním, vyškrabáním, přeškrtáním perem nebo dokonce vystřižením. Nejradikálnější způsob jeho odstranění je pak prosté vytržení celé stránky nebo stržení předsádkového papíru. Tento (z pohledu dnešního historika a bibliografa) nešvar měli na svědomí hlavně další (legitimní) vlastníci knihy, kteří tak dávali najevo, že nyní už vpisek neplatí a kniha patří někomu jinému. Druhou kategorií lidí, kteří vpisky likvidují, jsou zloději a překupníci kradených knih, kteří ničí stopy, podle nichž je možné zjistit původ knihy, a krádež tak odhalit.

1. Supralibros

Supralibros (latinsky doslova „na knihách“), ozdobná, většinou slepotisková a zlacená ražba na přední i zadní desce knihy, popř. na jejím hřbetu, která knihu označuje jménem vlastníka, jeho iniciálami nebo erbem – ať už jde o osobu či instituci – již při prvním pohledu na knihu, protože je umístěno na její vazbě. Slepotiskové supralibros bylo přímo vtlačeno do vazby (nahřátým razítkem do mokré usně), často bývalo zlacené či postříbřené (stříbrná barva ovšem zpravidla vlivem síry v ovzduší časem zčerná). Stříbrná supralibros se používala často na bílých vazbách, zlacená hlavně, ale ne výhradně, na hnědých. Jednou z typických forem supralibros jsou supralibros heraldická, což je mimo jiné způsobeno tím, že majoritním vlastníkem knih bývaly v době renesance a baroka aristokratické rody nebo kláštery. Svou roli hrál pochopitelně fakt, že označení knihy supralibros nebývalo levnou záležitostí. Supralibros může být doplněno datací, jménem nebo iniciálovým seriálem, tj. sledem písmen, která v sobě tají jméno vlastníka (např. W. B. W. V. K. = Wenceslaus Baron Wořikowský von Kundratitz). Jméno či jeho zkratka bývají buď vkomponovány přímo do erbu (na dekorační stuze), na okružní lince okolo erbu nebo na volném místě v horní části desky. Dolní část desky zpravidla sloužila pro umístění letopočtu. Písmenný seriál může být na vazbě také sám o sobě, bez erbu, což využívali zvláště nenobilitovaní majitelé knih bez vlastního erbu. Dešifrování iniciálových seriálů bývá mnohdy velmi obtížné a často bezúspěšné, zvláště tehdy, netají-li pouze prosté jméno, ale i některé úřední tituly. Někdy se lze na vazbách setkat také s monogramem majitele vytvořeným navzájem propletenými písmeny, obdobně jako u vpisků či razítek. Aristokratičtí majitelé pak tento monogram často doplňovali hodnostní korunou (rytířskou (s 5 hroty zakončenými perličkou), baronskou (se 7 hroty zakončenými perličkou), hraběcí (s 9 hroty zakončenými perličkou), knížecí, symbolizující stav rodu. Výjimečně pak nalezneme na vazbě uvedené celé jméno majitele. Tuto formu používal např. Václav Budovec z Budova. Supralibros je snadno zaměnitelné se jménem autora knihy, které se zejména v šestnáctém století na vazbách také objevuje.

Supralibros je na rozdíl od vpisku těžko odstranitelné. Pokud se jednalo o iniciálové supralibros, bylo nejběžnější praxí jeho prosté přetištění iniciálami jména nového vlastníka. Dalším ze způsobů je přirozeně jeho vyříznutí, což mívají na svědomí zejména sběratelé heraldických kuriozit. Další možností je přelepení kusem kůže s novým vtlačeným znakem, ale tento způsob je velmi vzácný. Supralibros, ostatně jako mnoho jiných provenienčních označení, lze pochopitelně zlikvidovat převazbou, k čemuž často docházelo v 19. století. Supralibros je více než jiné provenienční znaky ohrožené zacházením s knihou, protože

častou manipulací s ní se stírá a stává se nezřetelným až nečitelným.

Mnohdy nalezneme supralibros i na zadní desce vazby knihy. Na tu se umísťovalo buď stejné supralibros, popřípadě jiný typ znaku stejné osoby (např. známý bibliofil F. G. Troilo umísťoval na přední desku erb svého rodu, na zadní pak obraz znovuzrození bájného fénixe. Někdy nalezneme na zadní desce supralibros manželky majitele, např. v případě Jaroslava Bořity z Martinic a jeho ženy Marie Eusebie ze Šternberku (poměrně dobře doložené jsou také vazby z rožmberské knihovny, na jejichž přední desce je vtlačen známý symbol rožmberského jezdce a na zadní desce heraldické alianční supralibros Petra Voka a Kateřiny z Ludanic).

Supralibros bývalo zpravidla do vazeb tlačeno přímo při vazbě nové knihy na objednávku. Pak bývá včleněno organicky do okolní ornamentální výzdoby desky. Někdy však bývalo na vazbu doplněno až později. V takových případech ne vždy koresponduje s okolní dekorací.

Další, ne příliš četnou formou, je supralibros, které není do vazby vytlačeno, ale je na ní namalováno, popřípadě je namalováno na jiném podkladu (papíře) a na vazbu nalepeno. Tento způsob používala např. Marie Benigna von Sachsen - Lauenburg v západočeském Ostrově nad Ohří. Zajímavou a neopakovatelnou deklarací majitelství jsou také vazby z knihovny Ferdinanda Hoffmanna z Grünbüchlu, který svá zlacená heraldická supralibros umísťoval na vazby ze zelené kůže (=Grünbüchl).

Často na vazbách nalezneme vytlačené znaky, které za majetnická supralibros považovat nelze. Jde buď o tzv. nakladatelská supralibros (velmi častým případem je znak hraběte F. A. Sporka na knihách, které sám vydával). Portréty významných osobností, světa politického (saský kurfiřt, římský císař atp.), nebo teologického (Martin Luther, Erasmus Roterdamský, Jan Hus aj.), které zvláště renesanční vazby často zdobívají, pochopitelně za majetnická supralibros považovat také nelze. Stejně tak jako v době baroka se objevující symboly "IHS", které lze za jezuitské supralibros či symbol jezuitských tiskáren považovat pouze v některých případech, symboly křížů a další dekorativní prvky.

Za „zlatou dobu" pro supralibros lze považovat dobu renesance až rokoka, ale ojediněle se s ním setkáváme i později, dokonce ještě ve dvacátém století. V devatenáctém století byl občas erb rodu či jiný symbol majitele ve formě ozdobného kování ze stříbra či jiného kovu. Jen výjimečně posloužila za místo pro majetnické označení ořízka knihy, na které se cizelováním a malováním doplnil erb rodu (např. Kounicové na počátku 17. století nebo páni z Pernštejna) anebo hřbet knihy (většinou se na něj umístila iniciála či iniciály jména vlastníka, výjimečně i jeho osobní či rodový erb).

2. Grafické exlibris

Grafické exlibris je všeobecně nejznámější a dodnes nejrozšířenější způsob majetnického označení svazku. Jde o majetnickou značku vytištěnou na papíře a vlepenou do knihy. Technika i umělecké ztvárnění exlibris bývaly pochopitelně závislé na době svého vzniku. V nejstarších dobách se používal dřevořez, někdy i kolorovaný (např. J. Hodějovský z Hodějova), později mědiryt, oceloryt, dřevoryt či barvotisk nebo litografie. Ojediněle se lze setkat s originálním exlibris ručně malovaným. Aristokracie v exlibris přirozeně užívala svých erbů (exlibris heraldické), buď bez dalšího zdůraznění jména (exlibris rodové) nebo naopak s doplněním jména, popřípadě dalších úředních titulů, statků, rodového hesla či vyznamenání atp. (osobní exlibris). Za osobní exlibris lze považovat i případy, kdy bylo použito aliančního erbu (např. exlibris Antonie von Hatzfeld s manželem Michaelem Robertem von Althan). Rodová exlibris bývají někdy doplněna textem, který přímo označuje knihovnu, např. „Fürstlich Fürstenberg´sche Bibliothek" apod.

V pozdějších dobách, v 19. století, obsahovala někdy aristokratická exlibris nikoliv jméno rodu, ale název zámku, např. „Aus der Bücherei Schloßes Grätz". Někdy bývá na exlibris vyobrazen i vlastní zámek, občas je na exlibris vyobrazena přímo knihovna. Zvláštním případem je exlibris hrabat Kinských ze zámku Karlova koruna v Chlumci nad Cidlinou, kde vedle zámku a erbu je i portrét majitele. Sám sebe při práci si nechal na exlibris nakreslit také známý genealog August von Doerr, majitel zámku Smilkov. V 19. století se na šlechtických exlibris občas objevují i celé romantické scény, takové, jaké vidíme například na exlibris Eugena von Tauber ze zámku Křižanov. Heraldická exlibris bývají často doplněna jen iniciálami vlastníka. Někdy bývají exlibris i signována umělcem, občas bývají i datovaná, jako tomu je např. u exlibris hraběte Johanna Coudenhove-Kalergi, které je datováno chronogramem. V případě velkých knihoven si někdy majitel nechal vyrobit několik velikostí exlibris, která pak používal podle rozměrů knih. Tak to učinili například vévodové Beaufort-Spontin v zámecké knihovně Bečov. Za jedny z nejrozměrnějších exlibris lze považovat exlibris Jana Hodějovského nebo exlibris hraběte Jana Kryštofa Oedta.

S překvapením někdy zjistíme, že osobní exlibris bylo použito na knize, která vyšla až po smrti jeho vlastníka (potomkům bylo patrně líto předtištěné zásoby exlibris nevyužít).

Exlibris se zpravidla vlepuje na přední přídeští, výjimečně je nalezneme jinde, např. na předsádce nebo na rubu titulního listu. Odstranit lze exlibris poměrně snadno - stržením či odlepením, čehož se v minulosti často dopouštěli novější majitelé starší knihy, sběratelé exlibris (z nich mnozí tak ku škodě věci činí dodnes), nebo zloději a překupníci, v jejichž

zájmu je zamezení povědomí o pravém původu knihy. Někdy nalezneme starší exlibris přelepené exlibris novějším.

3. Razítko

Relativně novou formou provenienčního označení je razítko, které se ve větší míře objevuje až v 19. století. Na razítkách bývaly použity prakticky všechny známé formy jiných označení, o kterých již bylo referováno. Je přirozené, že nejčastěji bývaly využívány opět šlechtické znaky, a to buď celé, nebo jejich zjednodušená forma. Někdy se používaly jen iniciály majitele, mnohdy kaligraficky propletené a špatně identifikovatelné, zpravidla s hodnostní korunou (viz Supralibros). Těchto forem se používalo také ve zvláštní podobě razítka – slepotisku, tj. razítka, které do papíru vmáčkne pouze reliéf, nikoliv otisk barvy. Obvyklým typem je také textové razítko, např. "Eigenthum des gräflich Waldstein-Wartenberg´schen Real Fideikomisses Dux-Oberleutendsdorf", nebo razítko s pouhým jménem majitele nebo jménem zámku.

Razítko bývalo nejčastěji umisťováno na předsádky nebo, mnohdy velmi nešetrně, na titulní list. Jeho odstranění prakticky vždy zanechá stopy (vyškrabání, vystřižení, v případě slepotiskového razítka pak zažehlování a vyhlazování atp.).

4. Štítek, signatura

Dalším možným zdůrazněním vlastnictví knihy je štítek, popřípadě signaturový štítek.

Štítek je vlastně zmenšená podoba grafického exlibris. Obsahuje zpravidla jen jméno – osoby, rodu nebo zámku. Na signaturovém štítku bývaly předtištěny kolonky pro části, které tvořily signaturu, např. " "Abtheilung: Werk: Band:", "Schrank: Reihe: Nr:" apod. Předtištěné kolonky pro signaturu lze také nalézt přímo v exlibris. Tak tomu je na exlibris knihovny hrabat Chotků z Kačiny. Lze se setkat i s jejich použitím v razítku, například v zámecké knihovně Riedelů z Riedelsteina v Dalovicích. Zkušený knihovník mnohdy pozná původ fondu i podle zcela neosobního štítku nebo dokonce podle tvaru signatury.

Signatura, není-li na štítku, může být vepsána, popř. natištěna, buď na předním přídeští, předsádce, ojediněle na titulním listu a poměrně často i na hřbetu svazku. Signatura je zpravidla kombinací písmen (latinských, ale i řeckých) a čísel (arabských i římských) a určuje místo knihy v rámci větší knihovny. Typickou ukázkou je např. signatura ve tvaru „VII A 6“ nebo „2 IX B7“.

5. Další formy označení provenience

Na jednom svazku můžeme přirozeně nalézt celou řadu provenienčních označení. Kombinace supralibros, vpisku, a exlibris jednoho majitele nejsou nijak výjimečné, používal je například již zmíněný bibliofil F. G. Troilo.

Vedle uvedených běžných typů provenienčních označení se lze setkat i s případy zcela zvláštními. Pro příklad lze uvést princeznu Pavlínu Thurn-Taxis, zvanou Titi, která pro označení svých knih používala zdvojené T (= Titi Thurn-Taxis) sestavené z barevných proužků vlepených zpravidla na předsádkách knih. Někdy lze na přídeští nalézt nalepenou vizitku vlastníka.

Kromě přímých – záměrných a úmyslných – provenienčních záznamů, které majitelé knih používali k značení svého vlastnictví, existují ještě nepřímé provenienční záznamy, které však namnoze mohou sloužit k identifikaci dřívějšího vlastníka knihy stejně dobře, jako provenienční záznamy přímé. Jedná se především o marginální a interlineární rukopisné komentáře a poznámky k textu, které vedou k jeho bližšímu určení.

III. DOPORUČENÝ POSTUP PŘI NÁLEZU KNIH U OSOB PODEZŘELÝCH Z JEJICH KRÁDEŽE

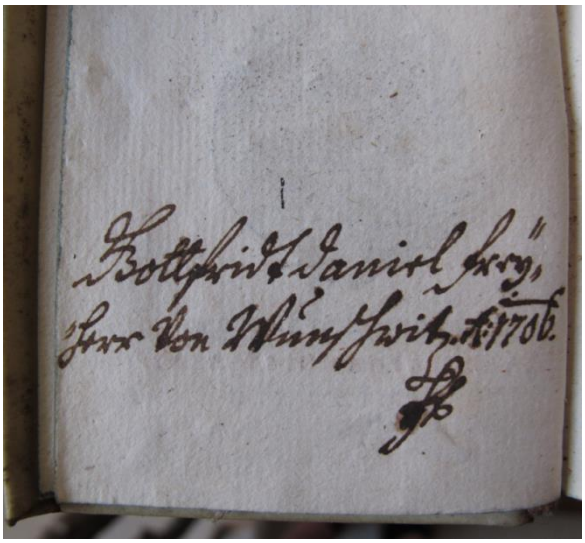

V případě zajištění knih u podezřelých osob je třeba pokusit se zjistit jejich skutečného majitele. Vzhledem k tomu, že knihy (s výjimkou rukopisů a ojedinělých unikátů) existují na světě většinou v mnoha exemplářích, není jejich vyhledávání v dostupných katalozích prioritní záležitostí (může však pomoci s identifikací autora, názvu knihy, místa a data vydání, zvláště jedná-li se o tisky defektní). Účinnějším postupem je pak provenienční průzkum knihy, tj. nalezení stop označujících buď přímo současného vlastníka (tyto však většinou i průměrně inteligentní zloděj většinou odstraní), nebo stop starších původních vlastníků, které naopak zloděj většinou nerozezná a které nás mohou často dovést k současnému vlastníkovi, protože díky odborné katalogizaci jsou mnohé fondy co do starších provenienčních záznamů již prozkoumané a popsané.

Prakticky každá sbírka starých tisků vznikala integrováním starších knihoven (či jejich částí). Příklad: zloděj, který odcizí knihu z fondu Knihovny Národního muzea nepochybně odstraní (strhne) signaturový štítek na předním přídeští knihy, začerní či jinak znečitelní nebo dokonce vystřihne razítko s textem „Museum regni Bohemiae“, ale zanechá vpisek prapůvodního majitele knihy, např. svobodného pána z Wunschwitz, jehož knihovna byla z části do fondu Národního muzea kdysi včleněna, o supralibros na vazbě ani nemluvě. Díky průzkumu projektu Provenio pak v databázi zjistíme, ve kterých dalších sbírkách se Wunschwitzovy knihy nacházejí, a odkud by tedy zcizená kniha mohla pocházet.

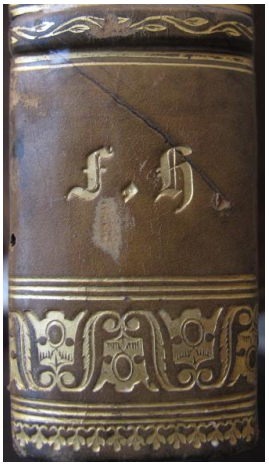

1. Rekognoskace zabavených (zcizených) knih

Prohlídka knihy začíná u vazby (týká se povětšinou starších knih vzniklých před r. 1900), i když i v 19. a na počátku 20. století se se supralibros, alespoň v podobě iniciál majitele, můžeme setkat, zejména na hřbetech. Supralibros bývají někdy setřená, nezřetelná, ale někdy pomůže jejich zviditelnění zobrazení na papír za pomocí měkké tužky. Reliéf slepotisku se na papíru zobrazí a lze doporučit pracovat tužkou různými směry (jednou kolmo, jednou svisle, jednou šikmo). Supralibros bývají i na zadní desce. Na vazbách také bývají nalepeny signaturové štítky, většinou na přední desce, ale také na hřbetu; signatury se na těchto místech objevují častěji, nadepsány perem přímo na vazbě. Zcela ojediněle nalezneme na vazbě podpis majitele.

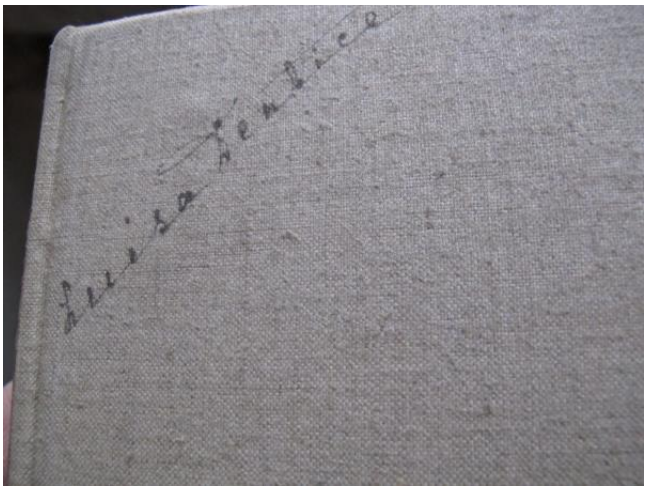

Vzácně se (většinou u starších knih 15. a 16. století) se supralibros setkáme také na ořízce vazby.

Nejvíce provenienčních znaků lez nalézt na předním přídeští, tj. na vnitřní straně přední desky vazby, a na přední předsádce, tj. na listu před titulním listem. Mnohdy tato místa obsahují celou paletu různých provenienčních znaků. Je třeba věnovat pozornost stopám po odstraňování těchto znaků, tj. strženým exlibris a štítkům (zbytky papíru a lepidla), přeškrtaným, začerněným nebo (obvykle za pomoci navlhčeného prstu) rozetřeným vpiskům a razítkům. U slepotiskových razítek můžeme najít pokus o jejich zažehlení, vyhlazení.

V menší míře se lze s týmiž provenienčními stopami setkat na zadní předsádce a zadním přídeští.

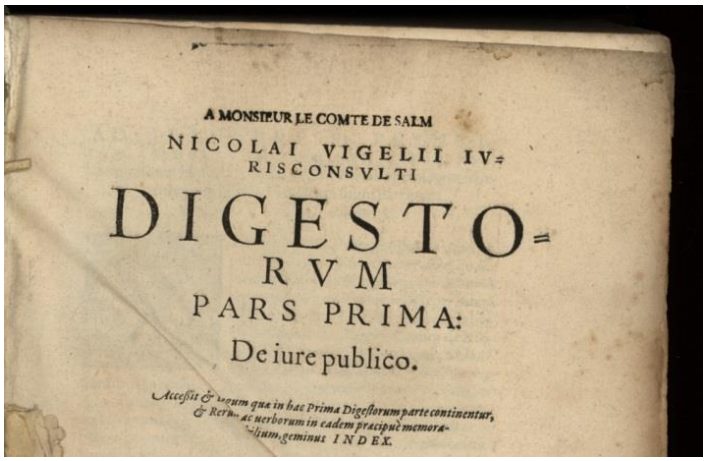
A MONSIEUR LE COMTE DE SALM
NICOLAI VIGELII IV=
RISCONSVLTI
DIGESTO=
RVM
PARS PRIMA:
De iure publico.
Accessit & rerum quæ in hac Prima Digestorum parte continentur,
& Rerum ac verborum in eadem præcipuè memora=
bilium, geminus INDEX.

Dalším důležitým místem je titulní list, je-li dochován, který prioritně informuje o názvu knihy, jejím autorovi, místu a roku vydání a vydavateli či tiskaři. Zde bývají nejčastěji vpisky a tištěná či slepotisková razítka (tato jsou někdy umístěna tak, že zejména laikovi není na první pohled zřejmé, že jde o razítko a nikoliv součást titulního listu).

Způsoby odstraňování provenienčních stop na titulním listu jsou stejné jako na přídeští a předsádkách. U provenienčních záznamů umístěných na titulním listě se navíc setkáváme s jejich odstraňováním formou odstřihnutí či vystřihnutí.

Ne zcela běžným, ale též občas užívaným místem pro označení vlastnictví knihy, je rub titulního listu. Zde může být nejen vepsáno jméno majitele (vlastníka), ale najdeme zde nalepovaná i tištěná exlibris.

Je však nutno upozornit, že odstraňování provenienci a provenienčních stop výše popsanými způsoby nemusí být vždy důkazem toho, že kniha byla ukradena a zabavena při trestné činnosti, neboť provenience bývaly v minulosti odstraňovány při zcela přirozené změně majitele.

IV. PŘEHLED MÍST, NA NICHŽ SE PROVENIENČNÍ ZNAČKY A STOPY VYSKYTUJÍ NEJČASTĚJI

1. Vazba knihy (supralibros, signatura, ojediněle vpisek majitele)
2. Přední a zadní přídeští a předsádky (vpisky, exlibris, razítka, štítek, signatury)
3. Titulní list (vpisky, razítka)
4. Rub titulního listu (tištěná exlibris, vpisky, razítka)
5. Konec díla (vpisky)
6. Ostatní listy v knize (vpisky)
7. Ořízka (malované supralibros)
8. Hřbet (signatury, výjimečně supralibros)

Stopy po odstranění proveniencí

1. Zaškrtání perem, tužkou (vpisek, razítko)
2. Začernění (vpisek, razítko)
3. Vydření (vpisek, razítko)
4. Vystřižení (vpisek, razítko)
5. Stržení, často se zbytky papíru nebo následným poškozením podkladu (exlibris, štítek)
6. Odlepení – stopy po lepidlu, reliéf odlišné barvy (exlibris, štítek)
7. Zažehlování, vyhlazování (slepotiskové razítko)

V. INFORMACE, KTERÉ JE TŘEBA SDĚLIT KONTAKTOVANÉMU ODBORNÍKOVI

1. Materiál vazby (kůže, pergamen, kožený nebo pergamenový hřbet, kovové aplikace, dřevo, plátno, papír tuhý, brožováno)
2. Výzdoba vazby (na kůži jsou vytlačené reliéfy, erby, obrázky, vazba nebo ořízka knihy je zlacená)
3. Velikost knihy, odhad počtu listů
4. Písmo knihy (antikva: snadno čitelné, gotické písmo: špatně čitelné)
5. Titulní list (orámovaný, zdobený, červený tisk, v dolní části titulního listu bývá datum vydání v podobě arabských nebo římských číslic)
6. Ilustrace knihy (tištěné, kolorované, barevné, celostránkové, drobné v textu, malované, barevné iniciály)
7. Popis provenienčních znaků

Na základě konzultace s odborníkem je třeba požadovaná místa vyfotografovat a zaslat.

VI. SOUPIS INSTITUCÍ, KTERÉ LZE PŘI NALEZENÍ PODEZŘELÝCH KNIH KONTAKTOVAT

Knihovna Národního muzea
Václavské nám. 68, 115 79 Praha 1
http://www.nm.cz/Knihovna-NM/
Oddělení rukopisů a starých tisků – tel. 224 497 353
Oddělení zámeckých knihoven – tel. 257 921 638
Oddělení knižní kultury – tel. 224 497 333
Oddělení základní knihovny – tel. 224 497 165

Národní knihovna České republiky
Klementinum 190
110 00 Praha 1
Oddělení rukopisů a starých tisků
Tel.: 221 663 508

Vědecká knihovna v Olomouci
Správa fondů a historické fondy
Bezručova 659/2
779 11 Olomouc 9
Tel.: 585 205 385

Moravská zemská knihovna v Brně
Kounicova 65a
601 87 Brno
Tel.: 541 646 111, 585 205 386

Západočeské muzeum v Plzni
Kopeckého sady 2
301 00 Plzeň
Tel.: 378 370 118

VII. DATABÁZE VLASTNÍKŮ KNIH „PROVENIO“

Databáze vlastníků knih PROVENIO vznikla již v prvním roce řešení projektu jako základní a výchozí nástroj pro evidenci majitelů jednotlivých knih i knižních celků. Nejprve byl její rozsah omezen na fondy Knihovny Národního muzea, a to jak na vlastníky rukopisů a starých tisků spadajících životními daty do období středověku a raného novověku, tak na majitele moderních fondů 19.-21. století. Hlavním cílem, který se postupně daří naplnit, je rozšiřování dosahu databáze na vlastníky knih evidované v knihovnách jiných složek Národního muzea mimo Knihovny NM a dalších institucí, které o spolupráci na projektu projevily zájem. Její interní strukturu tvoří katalogizační formát MARC 21 pro autority (osoby a rody, korporace). Pravidla pro záznam údajů se přizpůsobují aktuálním katalogizačním pravidlům. V letech 2012-2015 to byla pravidla AACR2R a v současnosti probíhá implementace nových pravidel FRBR RDA. Zásadním rozdílem oproti standardní podobě autoritních záznamů je větší důraz na podrobnější evidenci biograficko-historiografických údajů a záznam informací mapujících vlastnictví knih/knihoven osobami, rody a institucemi (korporacemi). Záznamy v databázi PROVENIO evidují podrobné informace o knihách/knihovnách v držení evidovaných vlastníků, jejich tematický obsah, chronologickou strukturu co do data vydání, jazykovou strukturu a změny v lokaci jejich uložení. Zvláštní pozornost je věnována podrobné charakteristice nejčastějších provenienčních záznamů konkrétního vlastníka. Z heterogenní povahy pozůstalostí, které do Národního muzea odkazovaly významné osobnosti, jež netvořily pouze knihy, ale také archivní a umělecké sbírky, vychází evidence rozšířená na relevantní archivní fondy, sbírky umění a další sběratelské fondy. Teprve záznam pojatý v této šíři poskytuje komplexní obraz majitele knih/knihoven. Autoritní záznamy v bázi jsou provázány s bibliografickými záznamy knih majitele, odkazujícími často do několika separátních knihovních fondů nejen v rámci Knihovny NM a Národního muzea, ale také externích tuzemských a někdy též zahraničních institucí podle toho, jak dalece došlo v minulosti k rozptýlení konkrétního provenienčního knižního celku.

Při identifikaci vlastníků knih lze při vyhledávání v databázi postupovat několika způsoby podle stupně dochování provenienčního záznamu či značky, podle čitelnosti textu záznamu či značky, případně podle identifikovaného typu značky (razítko s erbem duchovního, supralibros s aliančním erbem atp.).

Základní vyhledávací maska databáze nabízí tři vyhledávací pole (http://www.provenio.net/index.php/cz/provenio-databaze-provenienci

nebo http://opac.nm.cz):

1) Vlastníci knih a knižní provenience - Osoby a rody
2) Vlastníci knih a knižní provenience – Korporace
3) Vyhledávání bibliografických záznamů

Zatímco vyhledávací dotaz zadaný do prvních dvou polí prohledává obsah všech katalogizačních polí v záznamech vlastníků v databázi PROVENIO, ať už se jedná o osoby a rody nebo o instituce (korporace). Třetí pole nabízí prohledávání všech polí bibliografických záznamů ve fondech oddělení rukopisů a starých tisků Knihovny NM a bibliografických záznamů knih, které náleží jednak jiným oddělením Knihovny NM, jednak jiným složkám NM (Historické muzeum, Přírodovědecké muzeum atp.). Třetí pole tedy slouží spíše k vyhledávání konkrétních provenienčních záznamů přímo v knihách, nikoliv záznamu jako prostředku přednostně identifikujícího majitele. Proto je nejvhodnější vyhledávat nejprve v prvních dvou polích a nakonec, v případě neúspěchu zkusit prohledávání bibliografických záznamů.

Nejsnazší a současně nejefektivnější způsob vyhledávání je přímo podle jména vlastníka. Předpokládá však čitelný text v provenienčním záznamu či značce, který explicitně uvádí jméno vlastníka knihy (čitelné rukopisné exlibris, čitelný text na razítku, čitelný text na supralibros atp.). V takovém případě stačí zadat jméno jednotlivce či rodu do prvního pole, případně jméno instituce do druhého.

Je-li čitelná pouze část textu provenienčního záznamu či značky, lze postupovat obdobným způsobem a využít i třetího pole, tedy vyhledávání v bibliografických záznamech. Evidenční záznamy vlastníků v bázi „PROVENIO“ nemusí totiž obsahovat všechny varianty především rukopisných exlibris a dedikací, které se pochopitelně v detailech lišily, a všechny tyto změny nelze zachytit do autoritního záznamu. Pokud však byla vyhledávaná varianta provenienčního záznamu někdy zkatalogizována, bude bezpochyby dohledatelná v bibliografickém katalogizačním záznamu konkrétní knihy, do nějž byl text transliterován ve zkrácené podobě nebo *in extenso*.

Pokud je text zcela nečitelný, je možno zkusit v některých případech vyhledávání na základě typologie provenienčních záznamů a značek, jejíž strukturovaný heslář sestavil tým řešitelů projektu PROVENIO a která je uvedena v příloze této metodiky. Heslář je rozdělen do tří hierarchických úrovní, přičemž pro základní charakteristiku provenienčního záznamu se využívají první dvě, např. „Rukopisný zápis – rukopisné exlibris“, „Tištěná vlastnická značka – grafické exlibris na štítku“ atp. Prozatím je třeba využít přiložený heslář s typologií provenienčních záznamů. V blízké budoucnosti však počítáme s vložením rolety se všemi

základními typy provenienčních záznamů a značek, z nichž si uživatel snadno zvolí vyhledávací kritérium. Vyhledávání podle typu provenienční značky či záznamu bude v případě zcizených knih často jediným možným způsobem, jelikož pachatel se zpravidla snaží jakékoliv provenienční záznamy vymazat, vyškrábat, přeškrtat či jinak znehodnotit. Ten, kdo následně usiluje identifikovat nezřetelné zbytky provenienčních záznamů, je často odkázán jen na siluetu erbu u šlechtického či církevního razítka.

Nejúčinnějším způsobem vyhledávání v databázi proveniencí je kombinace několika vyhledávacích kritérií. Tomuto způsobu vyhledávání je přizpůsobena jak vyhledávací maska „Jednoduché vyhledávání“, tak maska „Rozšířené vyhledávání“. Obě jsou dostupné pod položkou „Vyhledávání“ základního menu katalogu.

Obě vyhledávací masky kopírují obvyklé typy rozhraní knihovních katalogů. „Jednoduché vyhledávání“ nabízí pevně definovaná vyhledávací formulářová pole,
zatímco „Rozšířené rozhraní“ nabízí možnost sestavit si libovolný vyhledávací dotaz z libovolného počtu a typu kritérií vybraných z roletového menu.

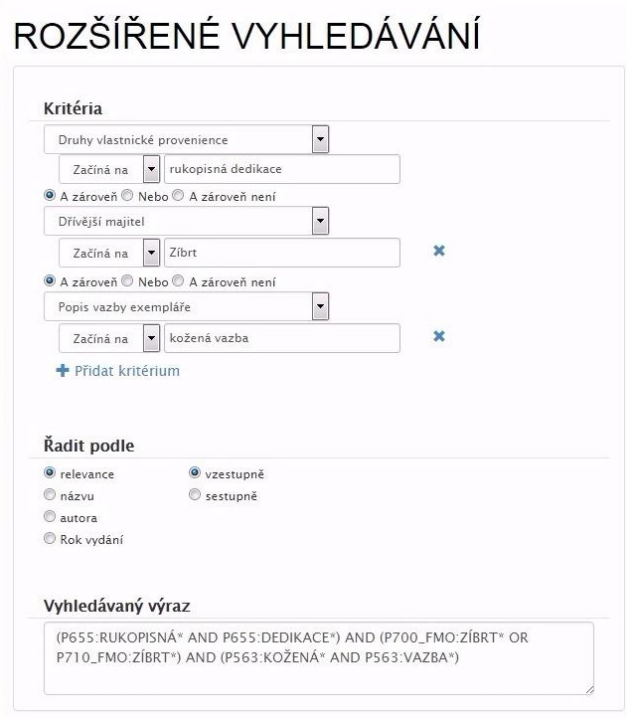

Doporučujeme tak vyplnit co možná největší počet různých údajů, které se vztahují k provenienční značce v knize a které by ji mohly identifikovat: druh vlastnické provenience, poznámka k vlastnické provenienci exempláře, datum vydání knihy (alespoň v časovém rozsahu). Nejdůležitější pro identifikaci konkrétní provenienční značky je v tomto případě druhé kritérium „poznámka k vlastnické provenienci exempláře“, které směřuje na vlastní volný popis provenienčního záznamu. Proto všechny dotazy zadané do tohoto pole prohledávají všechny charakteristiky provenienčních značek ve všech bibliografických záznamech v databázi. Pro identifikaci velmi často stačí zadat jen část textu, který se podařilo z provenienční značky nebo zápisu přečíst.

VIII. ZÁVĚREČNÁ POZNÁMKA

Předkládaná metodika by měla být především praktickou pomůckou pro všechny, kteří nejsou odborníky na knižní kulturu a dějiny knihoven a přitom přicházejí do styku a pracují s knihami, u nichž je důvodné podezření, že byly zcizeny. Metodika se snaží poskytnout praktickou radu, jak postupovat při identifikaci původu podezřelých knih. V případě jakýchkoliv pochybností je však více než vhodné kontaktovat specialisty na jedné z výše uvedených adres.

PŘÍKLADY VYHLEDÁVÁNÍ:

Příklad č. 1:

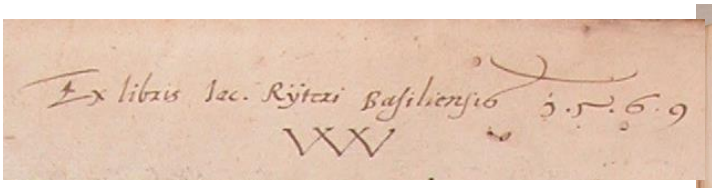

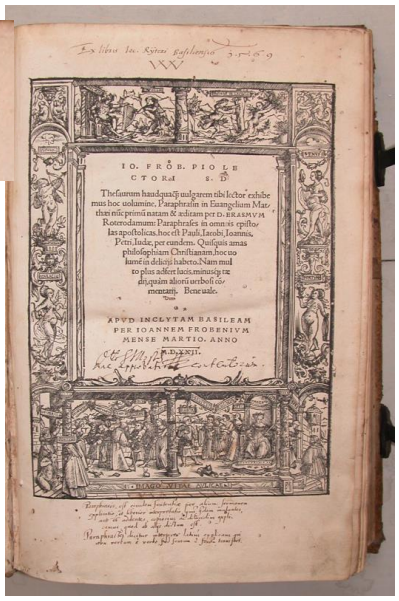

V případě výše uvedeného rukopisného exlibris je dobře čitelné jméno *Ryteri Basiliensis* a letopočet *1569*. Všechny tři identifikované údaje je možno zadat buď do pole „Vyhledávání bibliografických záznamů“ na domovské stránce databáze PROVENIO:

nebo vypsat do pole „Pozn. k vlastnické provenienci exempláře“ ve formuláři „Rozšířené vyhledávání“.

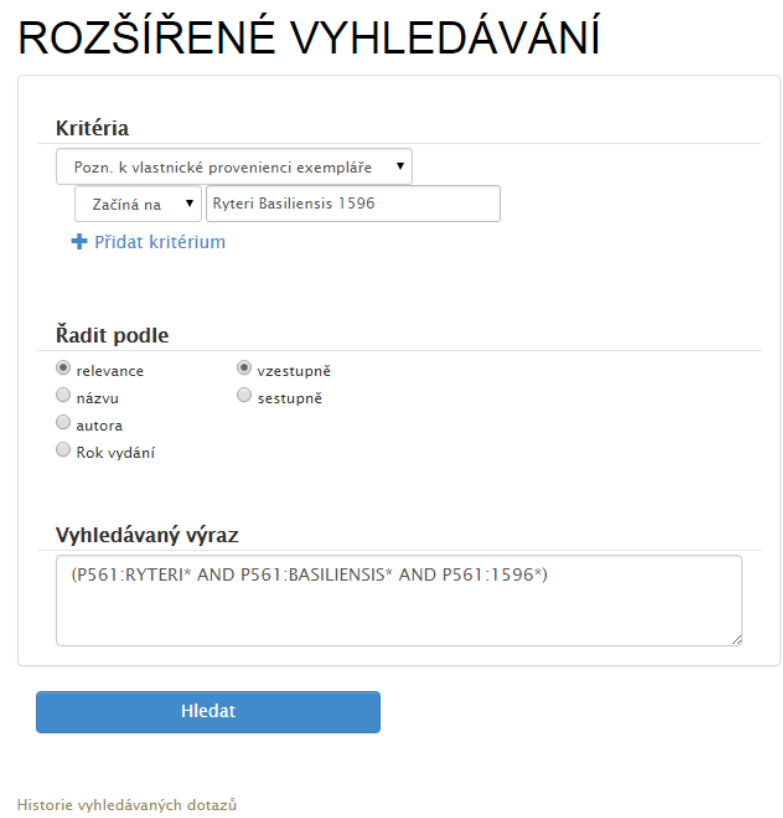

Výsledkem jsou tři vyhledané záznamy z knihovny Jakoba Rytera :

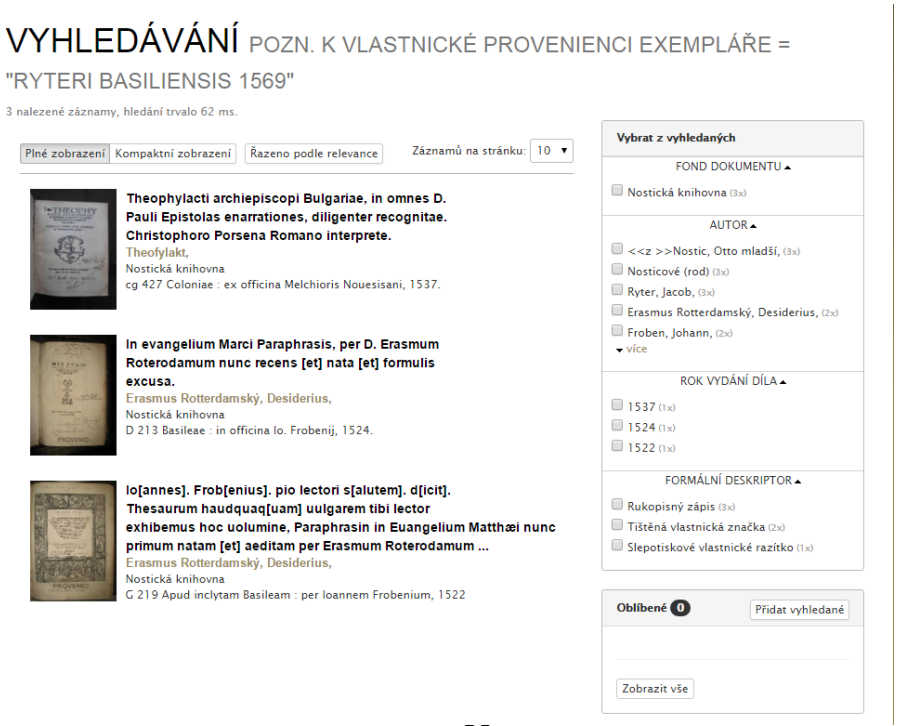

z nichž relevantní je na první pohled třetí z nich:

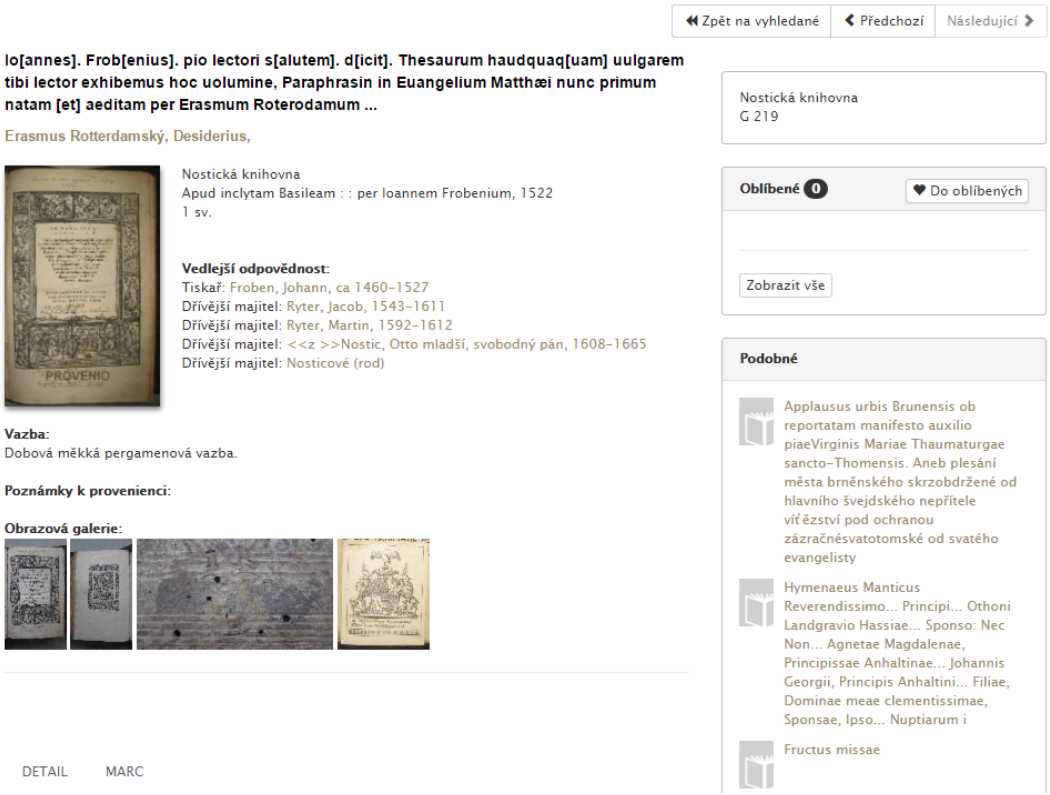

Příklad č. 2:

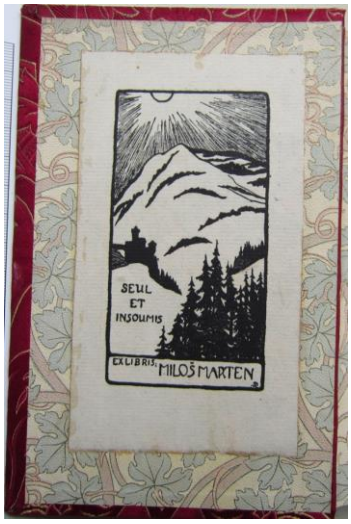

V případě tohoto exlibris je dobře čitelné jméno Miloš Marten, které lze snadno dohledat v databázi a získat tak informace o lokaci knižní sbírky Miloše Martena a jejím stavu:

PROVENIO

Databáze vlastníků historických a moderních knižních sbírek
a provenienčních záznamů v knihách
Knihovna Národního muzea

Vyhledávání v souborném katalogu Národního muzea najdete ZDE

MARTEN, MILOŠ, 1883-1917

Profese: literární a výtvarný kritik; překladatel

Biografické / historiografické informace: Spisovatel, literární a výtvarný kri
Leon Brauner, Pavel Orsey, Mar. Po gymnaziálních studiích (maturita 1901 n
(1906). Žil střídavě v Praze a u rodičů v Brně nebo v jejich letním sídle. Častc
Roztokách u Prahy, kam ho přivedlo důvěrné přátelství se Z. Braunerovou. T
Cyklus rozkoše a smrti; Dravci; Nad městem) a výtvarně doprovázela jeho be
i kulturní orientaci. Během let 1907–1908, kdy pobýval ve Francii, se sblížil
a malířem É. Bernardem. V té době začal vést také korespondenci s francouz
P. Claudelem. Byl ženat s Annou Kopalovou, překladatelkou, publicistkou, kt
letech 1912–1914 zastával funkci konceptního úředníka pražského magistrá
ruskou frontu, kde byl zraněn. Nedlouho poté na ozdravném pobytu v Přepe
r. 1900 v časopise Moderní revue, v němž publikoval spolu s J. Karáskem ze
Kosterkou, a před první světovou válkou se stal jednou z jeho vůdčích osob
zabýval zejm. francouzskou a českou literaturou. Mimořádnou pozornost vě
Máchy, P. Claudela či prokletých básníků. Zajímal se též o tvorbu výtvarnou,
pozdně romantické prózy O. Wilda, J. Péladana a J. Barbeye d' Aureville.

Charakteristika knižní sbírky: Knižní celek M. (31 sv. knih) byl zakoupen v
zájmech Anny i Miloše M. Převažují bibliofilská vydání divadelních her, zastoupena je klasická literatura a
literatura, literatura s divadelní tématikou, díla přátel manželů M., texty začínajících či méně překládaných
francouzština (16 sv.). V LA PNP dochován osobní pozůstalostní fond (18 kartónů za léta 1883–1950).

Charakteristika dokumentární sbírky: Památník národního písemnictví – Literární archiv: Osobní fond v rc
– Korespondence a) přijatá (F. Bílek, Z. Braunerová, O. Březina, P. Claudel, R. Jesenská, F. Kobliha, J. Kvapil,
(Z. Braunerové, P. Claudelovi): c) rodinná (Anny Martenové-Kopalové – manželky): c) cizí. -- Rukopisy a) vl
poznámky, přípravný materiál): b) cizí. -- Tisky. -- Výstřižky. -- Fotografie. -- Varia (kresby Z. Braunerov

Literatura:

Národní autority ČR
Putna, M.C. Česká katolická literatura 1848–1918.
Kolektiv autorů. Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce. 3/I (M–O,). Praha: ACADEMIA, 2000, s. 121–124.
Wikipedia
ŠRUBAŘOVÁ, Jana, Miloš Marten, Zprávy Spolku českých bibliofilů v Praze 1/2011.
Literární výročí – Miloš Marten
ŠALDA, František Xaver. Vzájemná korespondence. František Xaver Šalda, Miloš Marten. Praha, 1941.
KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Tvůrcové a epigoni. Kritické studie. Praha, 1927.
Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce. Díl 3./I. M–O. Praha, 2000, s. 121–124.
BITNAR, Vilém. Bibliografie díla Miloše Martena. Praha, 1926.
HELLMUTH-BRAUNER, Vladimír – PŠEIDOVÁ, Ilona. Miloš Marten (1883–1917). Soupis osobního fondu. Edice inventářů č. 786. Praha, 1997.

Marten, Miloš, 1883–1917
Viz: Šebesta, M., 1883–1917 p
Viz: Skála, Ivan, 1883–1917 v
Viz též: Claudel, Paul, 1868–1955
Viz též: Klecandová-Martenová, Anna, 1893–1974

Vlastníci knih a knižní provenience – Osoby a rody
Miloš Marten | Hledat

Vlastníci knih a knižní provenience – korporace
hledatAutority | Hledat

Vyhledávání bibliografických záznamů
Hledat knihy, autory, témata... | Hledat
Rozšířené vyhledávání

provenio@provenio.net

Příklad č. 3:

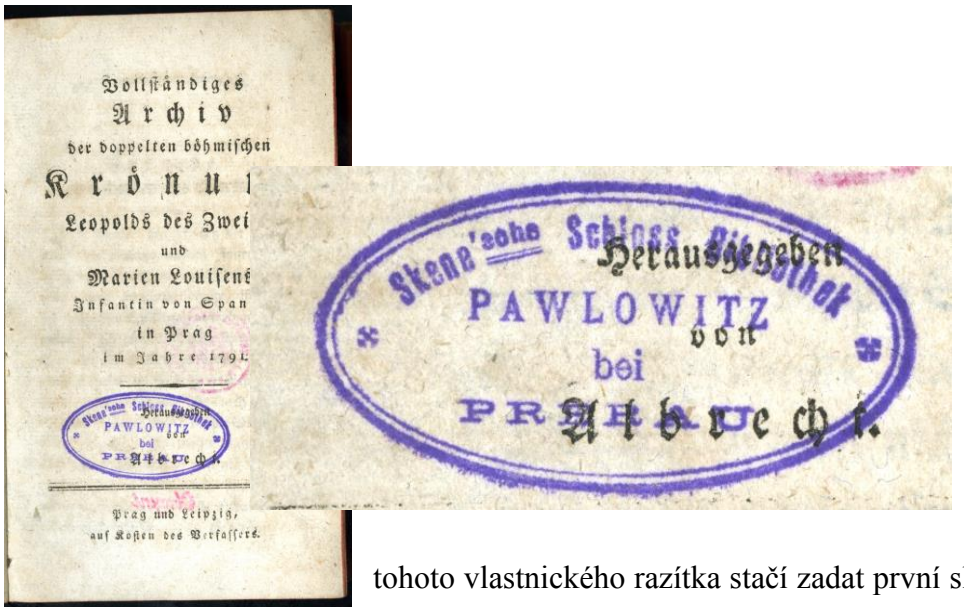

V případě tohoto vlastnického razítka stačí zadat první slovo z textu *Skene'sche* do pole „Vyhledávání bibliografických záznamů“ na domovské stránce databáze, aby se uživatel dostal k jedné z relevantních knih obsahujících totéž razítko a skrze ní dále k informacím o majitelích zámecké knihovny v Pavlovicích.

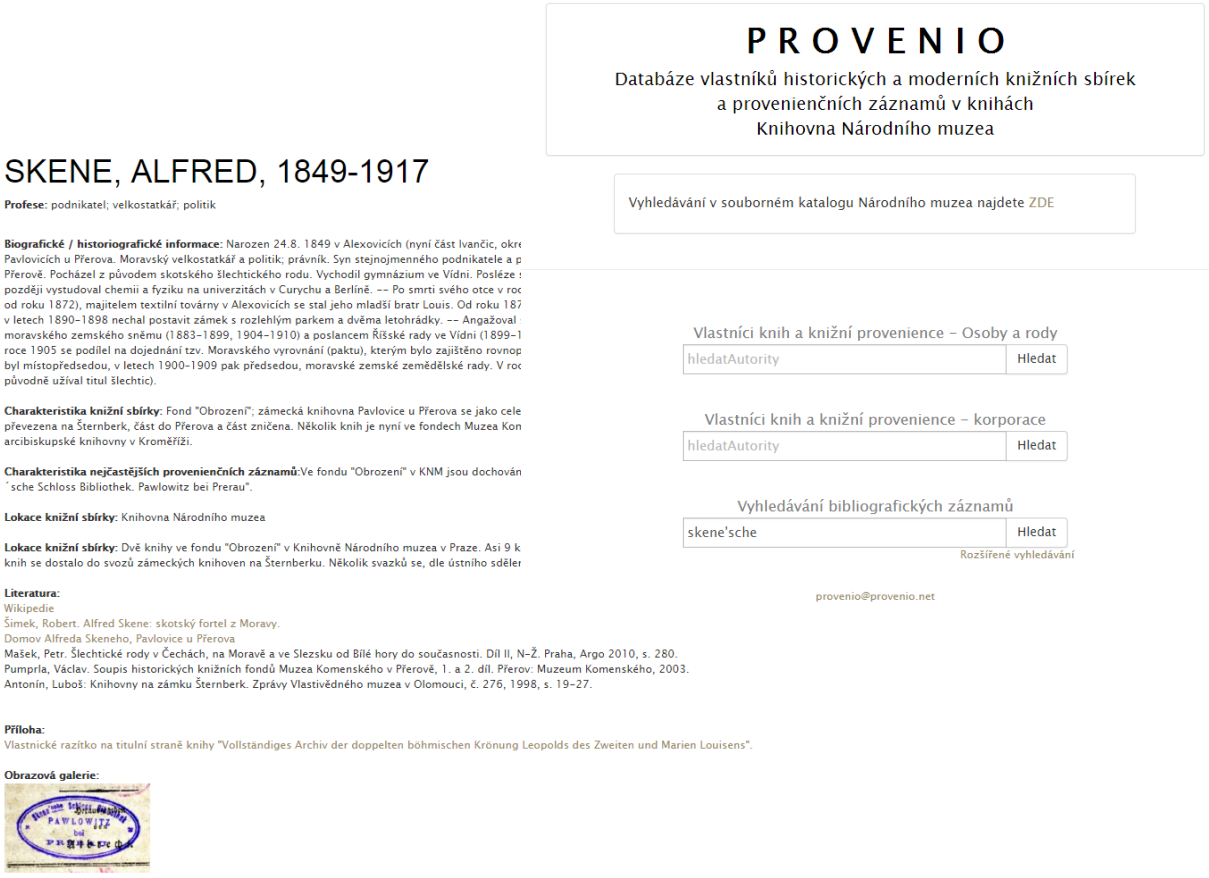

Konkrétní příklady knih identifikovaných na základě provenienčních záznamů:

Příklad č. 1:

V roce 2001 identifikoval PhDr. Petr Mašek ve spolupráci s PhDr. Pavlem Pokorným skupinu starých tisků zcizených z cisterciáckého kláštera ve Vyšším Brodě na základě rozmazaného provenienčního razítka vyšebrodského kláštera, které pachatel pravděpodobně přehlédl. Ve všech ostatních případech razítka pečlivě vyřezal.

Rozmazané razítko (vlevo), na jehož základě byly knihy identifikovány a zřetelné razítko vyšebrodského kláštera:

Příklad č. 2

V roce 2007 byly zabaveny mapy, které pachatel vyřezal z kartografických atlasů v řadě institucionálních i soukromých knihoven po celé České republice. Dvě z těchto map se podařilo identifikovat na základě rukopisné foliace na vyřezaných mapách, která zcela korespondovala s rukopisnou foliací v poškozeném kartografickém atlasu.

Mapy identifikované na základě rukopisné foliace:

Literatura:

BOGENG, G. A. E. *Die grossen Bibliophile*. Leipzig, 1922.

KAŠPAROVÁ, Jaroslava; ŠÍPEK, Richard. *Projekt PROVENIO, databáze PROVENIO a zpracování proveniencí v Knihovně Národního muzea = The PROVENIO Project, the PROVENIO Database and the Provenance Treatment in the National Museum Library. In: Sborník Národního muzea, řada C - Literární historie (Zpracování "vlastnických stop" v knihách – PROVENIO – Metodika výzkumu knižních proveniencí), sv. 58, 2013, č. 3-4, s. 3-14, 95.*

LIFKA, Bohumír. *Exlibris a supralibros v českých korunních zemích v letech 1000 - 1900*. Praha, 1980.

MENCLOVÁ, Věra. Osobní knihovny očima literárního. *Sborník Národního muzea, Řada C – Literární historie*. 2013, Vol. 58, Nos. 3-4, pp. 71–75.

VENCL, Slavomil. *České exlibris: historie a současnost*. Praha, 2000.

Databáze PROVENIO:
http://opac.nm.cz

Informace o projektu PROVENIO:
http://www.provenio.net